

MEVLANA'nın Fihi Mâ Fih'te YANLIŞLARA BAKIŞI

Yard.Doç.Dr.İbrahim EMİROĞLU .

Fihi Mâ Fih'in, Mevlâna (1207-1273)'nin evlerde, toplantılarda, kendi semâ meclislerinde veya dostları arasında açıkladığı görüşlerin, verdiği cevapların, yaptığı telkinlerin, anlattığı tarihi, sosyal olayların vb. söylediklerinin kendi ölümünden sonra Sultan Veled (1226-1312) veya bir yakını tarafından derlendiği söylenmektedir.¹ Gölpınarlı'nın da dediği gibi bu eserin, Mevlâna'nın yalnız felsefi-tasavvufî fikirlerini değil, diğer eserlerinde olduğu gibi, dünya görüşünü ve devrini de bize naklettiğini² görmekteyiz.

I. Uslûbu Ve Metodu:

Mevlâna Fihi Mâ Fih³'te düşüncelerini açıklarken, âyetlere sıkça başvurmakta ve Kur'an kıssalarından faydalanmaktadır. O hadiselerden de bolca örnek getirmektedir. Mecâzi anlatımlara yer verdiği gibi anlatılan konunun rahat anlaşılması için teşbihlere de bolca yer vermekte ve günlük hayattan bolca örnekler vermektedir. Verdiği örnekler gayet rahat anlaşılacak sadelikte olup ikna edici ve birçoğu öğüt verici niteliktedir. Yine o, aşk hikâyelerine, efsanelere, meselelere, Arapça ve Farsça manzum parçalara, meşhur mutasavvıfların ve büyüklerin sözlerine, ârifâne nükte ve hikâyelere sıkça başvurarak konuyu sadeleştirmekte, ona açıklık ve akıcılık kazan

1) Bkz. Fűrûzenfer,B., *Mevlâna Celâleddin*,Çev. Feridun Nafiz Uzluk,İst. 1963, S.223; Kabaklı,Ahmet,*Mevlâna*,İst.1975,S.334;Gölpınarlı,Abdulbâki, *Mevlâna Celâleddin*, İst. 1985, s.334.

2) Gölpınarlı, *age*. s.271.

3) Biz bu çalışmamızda *Fihi Mâ Fih'in*, Anbarcıoğlu, Meliha Ülker'in (M.E.B. İst. 1990) çevirisini esas aldık.

dırmaktadır.

Mevlâna'nın çok tatlı ve yumuşak bir söyleyiş tarzı vardır. Ama, özellikle cahil ve gafillere seslenirken, bazen uslubu sertleşivermektedir. (s.143).

Fîhi Mâ Fîh'te konular anlatılırken yer yer soru-cevap şeklinde konuşmalar sürdürülür. Bu teknik, meselenin anlaşılması ve muhatabın ikna edilmesinde önemli rol oynar.

Mevlâna, açıklamalarıyla ve verdiği örnekleriyle genelde insanın, eşyanın ve tüm varlıkların Allah ile olan ilişkisini açıklamayı hedeflemekte, dünya ve ahiret birliğinin-dirliğinin yolunu anlatmaya çaba göstermektedir. O, Hakkı görmenin, hakla olmanın, yakîne ermenin yolunu göstermeye çalışmakta, bunu yaparken de yer yer madde âlemini aşır mânâ âlemi ile ilgili açıklamalar yapmaktadır. (s.6-7, 47...)

Mistik coşkunluktan kaynaklanmış olsa gerek ki o, yer yer paradoksal ifadeler (s.166,174,257,315,316) kullanır ve bazen de konu dışına taşar. Fakat o, şu ifadesinde olduğu gibi, bunun farkındadır : "Bu sözlere uygun olmamakla beraber aklıma şu âyeti tefsir etmek geldi. Madem ki aklıma öyle geliyor öyle ise söyleyeyim git-sin." (s.5)

Yine o konunun geniş çevrelerce rahat bir şekilde anlaşılması için özen göstermiştir:"Biz de, diyor Mevlâna, sözü herkesin anlayacağı, kavrayacağı ölçüde söylüyoruz. Çünkü Peygamber, "İnsanlarla, onların akılları nisbetinde konuş." buyurmuştur." (s.160)

Sık sık somut örneklere başvurması da (örneğin s.256, 258, 335,147) bu prensibe uymanın sonucudur. Bunun yanısıra o, bazı şeyleri halka açıklamak istememekte ve "...bu türlü sırlar halka nasıl söylenebilir? Kalem buraya geldi ucu kırıldı." (s.157) demektedir.

Mevlânâ'nın hitap ettiği çevreyi geniş tutmak istemesi onu, Tanrı'yı bilme (s.156,162,271,320,323) , teleoloji (s.61,158) , kötülük problemi (s.10, 48,145, 170,234,271,273,275,279,324, 325) , bilgi meselesi (s.206,219,220,317,10) , ah-lâk (s.136) ve estetik (s.197) gibi felsefî konulara dalmaktan alıkoymaktadır ve o, bu konuları sade bir dille anlatmayı başarmaktadır.

II. Yanlışlarla Mücadele Usûlü:

Mevlânâ, Fîhi Mâ Fîh'te yer yer kişilerin yanlışlıklara kayma nedenlerine deyinir, belli başlı yanlışlıklara deyinir ve bunlara karşı nasıl bir sağlam yol tutacağına dair bilgiler verir. Biz bunlara geçmeden önce onun yanlışlara karşı mücâdele usûlüyle ilgili birkaç söz etmek istiyoruz.

Mevlânâ konuyu anlamamakta direnen veya yanlışında ısrar eden kişinin üzerine gitmemek, belli bir noktaya gelince muhatabın yakasını bırakmak gerektiğine inanır (s.129). İnsanların yanlış fikirler edinmesinin ana nedenini "yanlış anlama"

olarak görür ve bunu insanı iyi ve güzele karşı engelleyen kalın bir bağ olarak niteler. (s.174)

Belli hususları özellikle zahiri temaşa için aklın iyi bir vasıta olduğunu fakat gerçekliği anlamada, derûna vakıf olmada ve bir takım sırları yakalamada aklın yeterli olacağını sanmanın yanlış olacağını açıklamak için Fihi Mâ Fih'te şu örnek verilir: "Meselâ kab'â yahut cübbe biçirmek için biçilmemiş bir kumaş istersin. Akıl seni terzinini önüne kadar götürür ve buraya götürünceye kadar senin için faydalıdır. Fakat onu hemen bırakman ve terzinin (Sanatkârın) karşısında da kendi tasarruf ve bilgini terketmen gerekir. Bunun gibi, bir hastanın aklı da kendisini doktora götürünceye kadar iyidir, faydalıdır; götürdükten sonra o artık bir rol oynamaz. Hastanın kendisini doktora (Uzmana) teslim etmesi lâzım gelir." (s.175)

Fihi Mâ Fih'te bazı yanlışların üzerinde durma salt mantıksal gâyeleri aşacak boyuttadır. Bir sûfî duyarlılığı ile Mevlânâ, formal bozukluktan öte ekzistansiyel bir tavır takınmakta ve yanlışlara dikkat çekmesi, eskaolojik iyileştirmeyi ve ölüm-ötesi hayata hazırlığı da kapsayacak niteliktedir. (s.12,26-27)

Celaleddin er-Rûmî, sadece doğruyu ve yanlış bilmenini yeterli olmayacağını, nazarî ve amelî boyutta doğrulara sahip çıkıp onları uygulamamanın, yanlışları ise bilip işlememenin gereğini belirtip, yanlışın gerçeklik ifade etmediğini, doğrunun-doğruluğun güçlü olup ona galebe çalacağını söyler : "Doğru olmayan şeyler yaptım" deme, doğruluğu tut. O zaman, hiç bir eğrilik kalmaz. Doğruluk Musâ'nın asâsı gibidir; eğrilik ise sihirbazların sihrine benzer. Doğruluk ortaya çıkınca onların hepsini yutar. Eğer bir kötülük etmişsen kendi kendine etmişsindir. Senin kötülüğün başkasına nasıl dokunur? (s.15)

Mevlânâ, yanlıştan yana olmanın, haksız desteklemenin doğru olmayıp haksızlık olduğunu belirtip bu anlayışını destekler mahiyette: "Tanrı zâlimlere yardım eden kimsenin üzerine, o zâlimi musallat eder." hadisini kaydeder. (s.16)

III. Yanlış Düşünmenin ve Yanlışıklar Yapmanın Nedenleri:

Fihi Mâ Fih'ten çıkarabildiğimiz yanlışla düşüren nedenleri şöyle sıralayabiliriz ki; görüleceği gibi, bunların bir kısmı birbirine yakın nedenlerdir:

1. Görünüşle-Gerçeği Ayıramama:

"Eğer her görünen şey, görüldüğü gibi olmuş olsaydı, o kadar keskin ve aydınlık bir görüşe sahip olan Peygamber "Bana eşyayı olduğu gibi göster" diye feryad etmezdi. O, bununla demek ister ki: Ey benim Rabbim! Gerçekten çirkin olanı güzel, güzel olanı ise çirkin gösteriyorsun; bize her şeyi olduğu gibi göster ki tuzığa düşmeyelim ve her zaman yolumuzu kaybetmeyelim." (s.10-11)

Aşağıdaki pasajda da hayal ile gerçeği ayıramamanın yanıltıcılığına dikkat çekilmiştir:

"Bir insanı, her şeyin hayali, o şeye doğru götürür. Meselâ bahçe hayali bahçeye; dükkân hayali dükkâna. Yalnız bu hayallerde gerçeği değiştiren bir şey saklıdır. Meselâ bir yerin hayali seni çekti, hayale uyup oraya gidiyorsun. (O gerçeği değiştiren şey) yani yalan-dolan orasını sana güzel göstermiştir. Sonra pişman olup kendi kendine: "Bunda bir hayır vardı sandım, meğer yokmuş." diyorsun... (s.12)

Görünüşle gerçeği ayıramamanın en önemli nedeni kişideki temyiz (ayırt etme) eksikliğidir. İnsandaki bu güç büyük bir nimettir : "Kıymetli bir inciyi bir çocuğun eline versen, çocuk bunun değerini bilmediğinden, sende ayrılıp biraz öteye gidince eline bir elma tutuşturup inciyi alırlar. Çünkü çocuğun temyiz hassası yoktur. Yani elma ile incinin değerini tefrik edemez. İşte bunun için bu temyiz büyük bir nimettir." (s.228)

Fihî Mâ Fih'te bedenini geliştirip de zihnin temyiz etme gücünü geliştirmeyenler şöyle kınanır : "Sen bu vücudu besledin, ama onda ayırt etme hassası yoktur. Ayırt bir sıfattır. Görmüyor musun ki delinin eli, ayağı var fakat ayırt'ı yoktur... Nasıl oluyor ki sen bu ayırttan mahrum olan (beden)'i besledin, geliştirdin ve tamamıyla vücudunu beslemekle vakit geçirdin de o lâtif olan mânâyı, yani ayırt kudretini, ihmal ettin." (s.14)

Mevlânâ, temyiz gücünün iman etmede etken rol oynadığını, küfürde olmanın ise bu gücü işletememek olduğunu söyler ve şöyle devam eder : "Görmüyor musun Firavun zamanında, Musa'nın asâsı yılan ve sihirbazların değnekleri, ipleri ejderha olunca-temyiz sahibi olmayan bunların hepsini aynı renkte görerek ayıramadığı halde, temyiz sahibi, temyiz vasıtasıyla sihri gerçekten ayırdedebildi. Şu halde, imanın temyiz olduğunu anlamış olduk." (s.226)

Bir takım mecazî ifadelerin hangi mânâyâ geldiğini bilmeyip, onları zâhiri anlamlarıyla almayı (bkz. s.3,335) da görünüşle gerçeği temyiz edememe olarak sayabiliriz.

2. Eşya ve Olaylara Uzaktan Bakma, Onların Aslına Nüfuz Edememe: Eşya ve olaylara uzaktan bakan onları dış görünüş (zahir)leriyle ve kaba hatlarıyla görür, fakat onları yakından görmeye çalışan daha derin anlamlar çıkarır. (bkz.s.48) Böyle bakmak, varlıklarda iğreti olarak bulunan şeyleri geçerek onun üzerine varmayı ve iyiden iyiye görmeyi gerektirir : "Bir hikâyeye anlatmışlardı : Bir adam: "Ben falan kimseyi iyi tanırım, onun bütün sıfatlarını size sayarım!" dedi... Görmek ve bilmek böyle olmaz." (s.59)

"Bazı okuyucular da Kur'an'ı doğru okuyor, fakat mânasından haberi yok(s.128). Mânaya yönelmek insana başlangıçta hoş gelmese de, gittikçe daha çok tatlılaşır. Bu, sûretin aksinedir. Sûret önce hoş, lâtif görünür, fakat onunla ne kadar çok beraber bulunursan, ondan o kadar soğursun. Kur'an'ın sûreti nerede, mânası nerede!" (s.132).

Bir şeyin aslına nüfuz etmek, derinliğini görmek, tadını almak ve onu yakından tanımak için o şeye istekle yönelmek gerekmektedir : "Meselâ, on gündür bir şey yememiş açla, günde beş öğün yemek yiyen bir tok, her ikisi de ekmeğe bakarlar; tok olan ekmeğin dışını, şeklini, aç ise canını, özünü görür. Çünkü bu ekmeğin kadeh, onun tadı ise kadehteki şarap gibidir. Bu şarap ancak iştah ve şevk gözüyle görülebilir. Bunun için sen de (sadece dış görünüşe değil öze bakarak) kendinde şevk ve iştah hâsıl et ki, sadece dışı gören bir insan olmayıp her zaman sevgiliyi göresin." (s.113)

Sırf şekle takılıp eşya ve olayları dıştan değerlendirmenin yanlış olacağı şu örneklerle daha da açığa çıkmaktadır : "Duvarın üzerinde bir takım dikenler vardır. Dışardan geçenler bahçeyi görmezler, sadece duvarın üstündeki (süs)leri görüp onu kötülerler. Şu halde bahçe buna niçin kızsın? Bu kötülemenin zararı, sadece bahçeye girmek için duvarla uyuşması gereken kimseyedir. Halbuki o kimse de duvarı kötülemekle bahçeden uzak kalıyor ve kendisine kötülükte bulunmuş oluyor." (s.200)

"Meselâ bir adam denize gelip, tuzlu sudan ve balıklar, timsahlardan başka bir şey görmezse: "Bu inci nerededir, yoksa bizzat yok mudur?" der. Halbuki sadece denizi görmekle nasıl inci hasil olur. Eğer yüzbinlerce defa deniz suyunu tas tas ölçse inciyi bulamaz. İnciyi bulmak ve ona varmak için maharetli bir dalgıç olmalıdır." (s.284)

"Bir köpeğe altından bir tasma taksan, ona bu tasma için av köpeği demezler. Sen ister altın, ister yünden tasma tak, yine sokak köpeği olmaktan kurtulamaz. Av köpeği ayrı ve belli bir cinstir. O cübbe ve sarık ile de insan âlim olmaz. Âlimlik insanın zatında bulunan bir hünerdir. Bu hüner ister yünden bir abâ içinde olsun farfetmez." (s.134)

"Eğer o (kıymetler, mâna ve incelikler) ette, deride gizli olmasaydı, Ebu Cehl ve Mustafa bir olurdu ve aralarında bir fark olmazdı. Görünüşte sağır ile işitenin kulağı birdir; farkı yoktur. Onunki de aynı şekildir bununki de. Yalnız o işiten şey, onda gizlidir ve göze görünmez." (s.327)

3. Gerçek Nedeni Tesbit Edememe: İleride (yanlışlara karşı takip edilecek sağlam usûller anlatılırken sebep-sonuç ilişkisini iyi kurma başlığı altında) görüleceği gibi fiillerin veya olayların nedenini ilgili ve uygun olmayan yerde arama yanlış sevkeden nedenlerdendir. Bununla ilgili Fihi Mâ Fih'te yer alan şu üç örneği nakletmek istiyoruz :

"Bir fili sulamak için çeşmenin başına getirdiler. Fil, kendini suda görüp ürktü. fakat başkasından ürktüğünü sanıyor ve kendi kendinden ürktüğünü bilmiyordu." (s.37)

"Bir kimse perde arkasından konuştuğu zaman, görenler perdenin konuştuğunu zannederler ve onun sadece bir örtü olduğunu, bir şey yapamadığını bilmezler. Ancak adam perdenin arkasından çıkınca, onun arada bir bahane olduğunu anlarlar." (s.107)

"...Bazıları cübbenin, onu giyen kimse olduğunu sanmışlar ve yenini (elbisenin kolunu) da el farzetmişlerdir. Çizmeyi ve pantolonun paçasını ayak sanmışlardır.

Eğer yel sallansa, bu kolun hareket etmesinden ortaya çıkar. Kol hareket edince (bol bir elbisede) yenin de hareket etmesi mutlaka lâzımgelmez." (s.334-335)

4. **Bilgisizlik:** Fîhi Mâ Fîh'te yanlış düşünelere ve yanlış eylemlere dalmamanın bir sebebi de, kişinin boş bulunmasına ve bilgisizliğine bağlanır (s.103) ve nefislerini körlük, bilgisizlik kaplamış olan kişiler kınanır. (s.151)

5. **Tam İletişim Kuramama:** Mevlâna, yer yer kendisinin anlaşılmamasından sızlanmakta ve bunu, değişik yerlerde, insanların ayırt etme güçlerinin eksikliğine, zâhire takılıp kalmalarına, bilgisizliklerine, benlik duygularının kabarmasına, birtakım kültürel vb.nedenlere bağlamaktadır. Şu beytinde, doğru anlaşılmamasından şöyle şikâyet etmektedir :

"Ben kan içiyorum, sen şarap sanıyorsun!" (s.193)

O, bir kişinin, karşısındaki ile tam bir iletişim kurması konusunda şunları söyler : "Söz bahanedir. Bir insanı diğer bir insana doğru çeken şey, söz değil, belki ikisinde mevcut olan ruhî birlikten bir parçadır. Eğer bir insan, yüzbin mucize ve kerâmet görse, onda velî ve nebîden uygun bir parça bulunmazsa, birleşmezler ve bunun faydası da yoktur. Onu velîye ve nebîye ulaştıran, onların sevgisini içlerinde kaynaştıran, o ortak olan parçadır. Eğer samanda kehrübar ile müşterek bulunan bir parça olmazsa, hiçbir zaman kehrübar tarafına gitmez. Onlar arasında bulunan bu aynı cinsten oluş, gizli bir şeydir, göze görünmez." (s.12)

6. **İyice Düşünmeme, Körlük :** Etraflıca düşünüp doğru karar vermeme, uygun olanı yapmama insanı yanlışla götürür. Mevlâna, bu gibi hususlara dikkat etmeyenlere şöyle kızmaktadır : "Nefislerini körlük, bilgisizlik kaplamış olan bu adamlar ne söylüyorlar? Bunlar hiç düşünmüyorlar!" (s.151)

Yine o, iyice düşünüp uygun davranmadığı halde saçmalıklarını savunmaya (rasyonalizeye) çalışanların hallerini şöyle dile getirmektedir : "Sen padişahların hazinelerinde bulunan kıymetli polatdan yapılmış bir Hint kılıcını: "Ben, bu kılıcı işe yaramaz bir halde bırakmıyorum ve onu bir kaç işte kullanıyorum." diye, getirip kokmuş bir eti doğramak için satır yerine kullanırsan veya bir zerresiyle yüz tane tencere alınabilecek kıymette olan altından (yapılmış) bir tencere ile şalgam pişirirsen veyahut mücevherle süslü bir bıçağı, kırık bir kabağı asmak için, çivi yerine kullanıp: "Ben bu bıçağı işe yaramaz bir halde tutmuyorum, ona kabak asıyorum." dersen yazık olmaz mı ve buna gülünmez mi?" (s.24-25)

7. **İradeyi İyiye Kullanmama:** Kişinin, doğru olanı kabul etmeye kendisini sevketmemesi, iyiyi almaya nefisini zorlamaması onu yanlışlar içerisinde kalmaya mahrum edecektir. "...İçerden bir kabul ve tasdik eden olmadıkça, bin söz söylenen de faydası olmaz. Meselâ bir ağacın kökünden içten gelme bir nemlilik,

canlılık olmasa, sen ona bin selin suyunu döksen, diyor Mevlâna, yine faydasızdır... Bütünü âlemi nur kaplamış olsa, gözde bir nur olmadıkça (görme isteği yoksa), hiç-bir zaman onuru göremez..." (s.88-89)

8. Kötü Niyet, Garaz, İhtiras: Kalbin sâfiyetini bozan bu gibi kötü duygular insana yanlış üzerine yanlış yaptırır. "İnsanın ayırt etme hassasını her türlü garazdan temizlemesi ve (bunu yapmaya çalışırken de) dinden yardım araması lâzımdır." (s.14) "Bir kimsenin eğer içindeki nazari (görüşü) eğri ise hiç şüphe yok ki onun cevabı da eğri olur. Çünkü doğru cevap vermek için kendisine hâkim olamaz. Meselâ bir insan kekeme olunca ne kadar doğru konuşmak istese yine konuşamaz." (s.231)

9. Benlik: Mevlâna, insanın kendisine olduğundan fazla güvenerek Allah'ı devre dışı tutmasını (s.9); bilginlerin, kendilerini göstermek gâyesiyle, gereksiz ayrıntılara dalmalarını, kendilerini tanıma hususunda gayret göstermemelerini ve benlik sevdasına kapılmalarını (s.28-29) yanlış görür. O, insanların kendi parmaklarını yalamalarını, çıbanlarını, kellerini yani yanlışlarını ve ayıplarını normal görüp başkalarının ise oldukça anormal görmelerini (s.37) hiç hoş karşılamaz.

10. Taklit, Taassub: Mevlâna, körü-körüne taklidin nasıl bir yanlış tutum olduğunu şu örneklerle açıklamak ister : "Bu okuyucu Kur'an'ın sûretini doğru okuyor, fakat mânasından haberi yok. Esasen onun gerçek mânası kendisine anlatılmış olsa, kabul etmez ve yine körü-körüne okur. Bunun benzeri: Meselâ, bir adamın elinde kunduz olsa, ona elindekinden daha iyi bir kunduz getirdikleri zaman almak istemezse, o bunu taklid ile eline almıştır. Meselâ cevizlerle oynayan çocuklara ceviz içi veya ceviz yağı verdiğiniz zaman almazlar. Çünkü onlara göre ceviz, elinize aldığınız zaman hışır hışır ses çıkarır, halbuki bunların ne sesi, ne de hışırtısı vardır." (s.128)

O, sözlerine, mukallid olanlara söz anlatmanın çok zor bir iş olduğunu, onların ancak maddî ve somut örneklerle söz kabul edebileceklerini ilâve eder. (s.133)

Taklid ve taassubun, kişilerin yanlış düşünce ve tutumlarını ısrarla yürütmelerinde çok etkin rol oynadığını belirten Mevlâna, bu konuyu Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki inançlarının yanlış olduğunu tartışırken, şöyle dile getirmektedir : "...Hristiyan yine: "Biz bu inancı babamızdan bulduk ve onu kendimize din edindik." dedi. Ben de ona karşılık olarak dedim ki : "Eğer babandan sonra kalp para ve bozuk altın kalmış olsa, sen onu ayarı tam başka maddelerden saf ve temiz bir altınla değiştirmeyiş misin, yoksa bu kalp altını üstün mü tutarsın? Babandan sana çolak bir el miras kalsa ve sen bu çolak eli düzeltecek bir ilaç ve doktoru bulsan, bunu kabul etmez misin? "Bu çolak el bana babamdan böyle kaldı, ben bunu bozmak, değiştirmek istemem." mi dersin? Sen babanın, yaşayıp öldüğü bir yer ve yurttan büyüyüp yetişsen, oranın suyu tuzlu olsa, sonra bundan başka suyu tatlı, toprağı verimli, ahali sihhatte bir yer ve yurt bulsan, sen o fena yerden buraya nakletmek, daima onun tatlı suyunu içmek ve bütün hastalıklardan kurtulmak istemez misin? Yoksa "Biz bu yer ve yurdu, bu hastalık yapan tuzlu suyu ile bulduk, burada kalacağız." deyip oraya yapışıp kalır mısınız? Kat'iyyen bunu akıl ve duygu sahibi bir kimse söylemez. Tanrı

sana babanın aklından başka bir akıl, görtüşünden başka bir görüş ve iyiyi-kötüyü ayırdetme kuvvetinden başka bir kuvvet vermiştir. Sen bunları işlet, yokluğa sürükleyen değil, doğru yola götüren bir akla uy... Hayvan bile babasından, anasından vâris olduğu şeyden daha güzelini bulduğu vakitte çöplüğe dönmüyor saraya bağlanıyor. Böyle olunca artık akıl ve temyiz ile bütün yaratıklara üstün olan insanın bu hususta hayvandan daha aşağı olması pek kötü bir şeydir." (s.194-196)

11. Alışkanlıklar : Burada kastedilen şüphesiz yararlı olmayan alışkanlıklardır. Hikmetini, inceliğini araştırmadan bir şeyi kuru kuruya tekrar etmenin doğru olmadığı açıktır. Yukarıda da geçtiği gibi, mânasından haberi olmadığı halde Kur'an'ı körü körüne okuyanın durumu buna örnek olarak gösterilebilir.

Aynı biçim, aynı tarz, aynı tempo insana bıkkınlık verebilir ve bu monotonluk karşısında insan, muhatap olduğu biçimin yahut tekrarladığı işin inceliğindedirliğine dikkat kesilmeyebilir. Mevlâna, bu durum karşısında insanın sıkılacağını, usanacağını hatta kaçacağını (s.177) söyler.

12. Acelecilik ve Mübalâğa Yapma : Etraflıca düşünmeyip âni kararlar vermek ve pozisyona uygun olmayacak derecede acele hareket etmek yanlış bir tutum olacaktır. Bir şeye olduğundan daha büyük bir pay biçip, onu o şekilde algılamak veya göstermek de yanlış bir davranıştır. Bu konuda Mevlâna, insanları uyarıcı mahiyette şu örneği verir : "Baharın barışını ve dostluğunu görmüyor musun? Başlangıçta azar azar sıcaklık gösterir, sonraları azar azar artırır. Ağaçlara bak. Sıcaklık yavaş yavaş geldiği zaman önce gülümser, sonra azar azar yaprak ve meyvalardan elbiseler giyerler... İşte bunun için dünya ve ahiret işlerinde de her kim acele gösterir ve mübalâğa ederse, bu iş ona müyesser olmaz." (s.147-148)

13. Boş Bulunma : Vaktini iyi değerlendirmeyen, iyi ve hayırlı şeylerle uğraşmayan, can sıkıntısından dolayı, yanlış yapmaya iyice açık demektir. (Bkz. s.103, 227) Boş bulunma sözcüğü, dikkatli olmama, bir şeye hazırlıksız yakalanmayı da içerir.

14. Örnek Kişiler ve Eğiticiler Edinmeme : Fîhi Mâ Fih'te yer yer, bir takım yanlışlıklardan, kötülük ve çirkinliklerden uzak durup doğruya, iyiye ve güzele yönelmede yol gösterici kişilerin önemine deyinilir. Bir yerde bu yol gösterici ve eğitici kişiler askerî komutana benzetilerek : "... eğer askerler o komutanın emirlerini yerine getirirlerse, komutan da aklını, mesâisini onların içinde kullanır ve onların iyiliği için çalışır; fakat itaat etmezlerse aklını (ve mesâisini) onların ihtiyaçlarını te'min için niçin kullansın?" denir. (s.84)

Mevlâna, bu önder ve örnek kişilerden yararlanabilmek için, onların emir ve tavsiyelerine dikkat kesilme gereğini vurgular ve bunu usta-çırak ilişkisini anlatarak örneklendirir. (s.85)

15. Dış Çevre : Hâricî bir takım etkiler ve zararlı katkılar, dış dünyamızı bozduğu, yer yer tabii akışı değiştirdiği ve kirlettiği gibi fikir ve gönül dünyamızı da bazen olumsuz yönde etkilemektedir. "Fık'h'ın aslı vahiy değil midir? Yalnız halkın

duyguları, düşünceleri ve tasarrufları ile karıştıktan sonra güzelliği, hoşluğu kalmamıştır. Şimdi o güzellikten, lütuf ve vahiyden ne kalmıştır? Turut'ta şehre doğru akan bu su, kaynağının bulunduğu yerde kim bilir ne kadar temiz ve ne kadar güzeldir! Halbuki şehre girince şehrin bağlarından, bahçelerinden ve helâlarından, ahalinin evlerinden geçer. O kadar insan elini, yüzünü, ayağını ve diğer uzuvlarını, giyeceklerini, halılarını onunla yıkar. Merkeplerin, atların pislikleri ve idrarları ona karışır. Aynı su buradan başka bir kolla başka bir tarafa akınca, bakarsın toprağı güllük yapmış, susuzu suya kandırmış, çölü yeşertmiştir. Fakat ilk temizliği ve berraklığının kalmadığını ve birçok kötü şeylerin karışmış olduğunu anlamak için temyiz sahibi bir insan lâzımdır. (s. 226)

Kişinin içinde yaşadığı sosyo-kültürel yapı, fizikî şartlar, arkadaş çevresi vs. de onun yanlış kanaatler edinmesinde etkili olmaktadır. (Bkz. s.103,129,195)

16. Kişinin Biyolojik ve Psikolojik Durumu : Doğruyu tespitite, yanlış görmede kişinin biyolojik ve psikolojik durumu önemli rol oynamaktadır. Sözelimi aç, sinirli, hasta, yorgun vs. olan bir insanın düşünce, karar ve davranışlarında yanlış düşme ihtimali yüksektir. Mevlâna, on gün boyunca bir şey yememiş bir açla, gün-de beş öğün yemek yiyen bir tokun ekmeğe bakışlarının çok farklı olacağını söylemektedir. (s.113)

IV. Değinilen Mantık Yanlışları:

Mevlâna'nın, üzerinde durduğumuz kitabında, değindiği yahut örnek verdiği yanlış düşünce ve davranış tarzlarını şu adlar altında toplamaya çalıştık : 4

1. Yanlış Neden : Fihi Mâ Fih'ten, aşağıda sunacağımız örnekler, nedeni tespit edememe veya yanlış tespit etme ile ilgili örneklerdir : "Fili sulamak için çeşmenin başına getirdiler. Fil, kendini suda görüp ürktü. Fakat başkasından ürktüğünü sanıyor ve kendi kendinden ürktüğünü bilmiyordu." (s.37)

"Bir kimse perde arkasından konuştuğu zaman, görenler perdenin konuştuğunu zannederler ve onun sadece bir örtü olduğunu, bir şey yapamadığını bilmezler. Ancak adam perdenin arkasından çıkınca, onun arada bir perde olduğunu (nedeni tespitite yanıldıklarını) anlarlar." (s.107)

"Mustafa (Tanrı'nın selâmı ve salâtı onun üzerine olsun) buyurdu ki : "Beni Yunus İbn-i Meta'ya, onun urûcu (yukarı çıkması) balığın karnından, benimki arş üzerinde olduğu için üstün tutmayın." Yani, beni eğer ondan üstün tutmak istiyorsanız bunu o, balığın karnında, ben arşın üzerinde urûc ettiğimiz için yapmayınız. Çünkü Yüce Tanrı ne aşağıda ne yukarıdadır. (s.162)

4) Mantıkta buradaki yanlışların nasıl ele alındığı, kuruluş gâyeleri, kuruluş şekilleri ve bunlardan korunma yolları ile ilgili fazla bilgi için bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları*, İst. 1993.

"Bir adam cemaate imamlık ediyordu. "Bedeviler, kâfirlik ve iki yüzlülükte şehirlilerden beterdir." (Tevbe, 97) âyetini okudu. Orada Arap başlarından biri bulunuyordu. Bu başkan, imama adamakıllı bir tokat attı. İmam öbür rekâta : "Bedevilerden öyleleri vardır ki Allah'a ve ahirete inanır." (Tevbe, 99) âyetini okudu. Arap: "Tokat seni yola getirdi!" dedi." (s.279)

Burada imam ikinci rekâta, normal olarak birinci rekâta okuduğu âyetlerin devamını okumuştur. Arap ise bunun nedenini, attığı tokata bağlamaktadır. "...Bazıları, dumanın nedenini oduna değil de ateşe dayandırdılar. Odun ne kadar kuru olursa dumanı o kadar az olur. Bir gül bahçesini bahçivana teslim etsen, oradan pis kokular gelirse, kabahat gül bahçesinde değil bahçivandadır." (s.233)

Son olarak, Mevlâna'nın, yanlış neden gösterenlere veya nedeni tespit edilmiş olanlara hadlerini bildirici şu örneği kaydetmek istiyoruz : "Bir adam zerdali ağacının meyvasını silkip yiyordu. Bağ sahibi ona : "Allah'tan korkmuyor musun?" deyince adam : "Neden korkayım? Ağaç Allah'ın, ben de Allah'ın kuluyum. Allah'ın kulu Allah'ın malından yiyor!" dedi. Bağ sahibi dur da cevabını vereyim diyerek ip getirdi ve adamı güzelce ağaca bağladı. (Adam) Allah'tan korkmuyor musun diye feryad edip, cevabını verinceye kadar güzelce dövdü. Bunun üzerine : "Niçin korkayım, sen Allah'ın kulusun, bu da Allah'ın sopası; Allah'ın sopasını Allah'ın kuluna vuruyorum!" dedi." (s.233-234)

2- Araz : Aşağıdaki örnekler, ilintisel (ârızî) olanı özsel (zâfî) olan yerine alma yanlışına sokabileceğimiz niteliktedirler. Altını çizdiğimiz yerler bu yanlışın doğrudan işaret etmektedir. "Rivayet ederlerki : Padişahın biri , oğlunu hüner sahibi bir topluluğa teslim etmiş ve o topluluk da ona yıldız bilgisi, reml ve daha başka bilgilerden öğretmişti. Çocuk son derece aptal olduğu halde, bu bilgileri tamamen öğrenip üstad oldu. Bir gün padişah avucuna bir yüzük sakladı ve oğlunu imtahan etti: "Gel söyle bakayım avucumda ne var?" diye sordu. Çocuk : "Elindeki yuvarlak, sarı ve içi boş bir şeydir." dedi. Padişah : "Alametlerini doğru verdin, o halde ne olduğuna da hükmet." deyince, çocuk : "Kalbur olması lâzım!" dedi. Padişah: "Akli hayretler içinde bırakan bu kadar âlâmeti, bilgi ve tahsil sayesinde söyledin, fakat kalburun avuca sığmayacağına nasıl akıl erdiremedin!" dedi. Bunun gibi zamanımızdaki bilginler de kılı kırk yarıyorlar. Kendileriyle ilgili olmayan şeyleri pek iyi biliyorlar. Onlara tamamen ve etrafiyle vâkıfırlar, fakat önemli olanı ve kendine her şeyden daha yakın bulunanı, yani kendilerini bilmiyorlar. Bunun yapılması doğrudur, bunun ki doğru değildir, bu helâldir yahut haramdır, diye her şey hakkında helâl ve haram olması bakımından hüküm verdiği halde, kendi mahiyetini helâl midir, yoksa haram mıdır, temiz midir, yoksa pis midir bilmez. Binaenaleyh (söylemiş olduğu) bu boşluk, sarılık, şekil ve yuvarlaklık ârızidir. Ateşe attığın zaman, bunların hiçbirisi kalmaz. Bu âlâmetlerin hepsinden kurtulmak zâfî olur... Bütün bunlara rağmen kalburu avuç içine sığdırmaya kalkarlar. Çünkü onların, esas olan şeyden haberleri yoktur. Kimileri kendilerini kuş zannetmeleri için, onlar gibi ses çıkarır ve ıslık çalar. Ona, bu seslerden daha başka sesler çıkar, diye emretseler bunu da yapabilir. Çünkü ses onun değil, onda eğretidir." (s.28-29)

"...Görmüyor musun bu dünyada biriyle dost oluyorsun, ahbablık ediyorsun. O'nun gözünde tıpkı Yusuf gibi oluyor. Buna rağmen çirkin bir hareketle hemen onun gözünden düşüyor. Onun Yusuf gibi olan yüzü, kurt haline geliyor ve senin gibi görmüş olduğun dostunu, şimdi bir kurt şeklinde görüyorsun. Yüz değişimi olmakla beraber, bu ârizî hareketle onu kaybettin. Yarın bir başka haşır-şadana gelir ve bu zat başka bir zata dönerse, onu iyice tanımadığın ve zatına iyice iyiye varid olmadığın için, nasıl tanıyacaksın? Sözün kıtası, birbirini iyice tanımak ve her insanda iğreti olarak bulunan iyi ve kötü sıfatlardan geçerek özüne dönüp bütünü görmek lâzımdır... Bir adam: "Ben falan kimseyi iyi tanırım, onun bütün sıfatlarını size sayarım!" dedi. Ona : "Buyur anlat!" dediler. Adam : "Onun çobanımdı ve iki kara öküzü vardı." dedi. İşte bunun gibi halk da : "Falan şu gördük, onu tanıyoruz." derler. Gerçekten verdikleri her örnek, o adamın, birini iki siyah öküzü olmasıyla tarif etmesi hikâyesine benzer." (s.58-59)

3- Aksini Gerekli Görme : Mantıkta tümel (olumlu) bir önerme (A)yi tümel olumlu (D) olarak değil de tümel olumsuz (E) olarak akseder (döndürür)sek aksini gerekli görme yanlış işlemiş oluruz. Şu örnekler bu yanlış karşı uyarıcı materyeldir

"O şey akla sığmaz;

Ama her akla sığmayan da o değildir!"

"Her ceviz yuvarlaktır

Fakat her yuvarlak olan ceviz değildir!" (s.240)

"Sevilen kimse güzeldir." Bunun aksi olmaz. Yani,

"Her güzel sevilmez, her güzelin sevilmesi lâzım gelmez.

Güzellik, sevmiş olmanın, sevimliliğin bir cüz'üdür. Sevimli olmak asıdır. O halde güzelliğin elbette olur." (s.112)

Yine mantıkta,

P Q dur

P olmayan Q deildir!

formunda getirilen deliller de geçersizdir. Mevlâna'nın verdiği şu örnekler bu geçersizlikle ilgilidir :

İnsanın mizacına hoş gelen ve onun iştahını açan şeyler ona kuvvet verir;

Öyleyse insanın mizacına hoş gelmeyen ekşi, ilaç vs. şeyler insana kuvvet vermez!

Bir hastalık ve illetten önce insanın hoşuna giden şey hoştur;

Öyleyse bir hastalık ve illetten sonra insanın hoşuna gitmeyen şey, sözgelimi bir operatörün yanlış tutan bir kolu kırıp düzeltmesi, hoş değildir. (s.241)

4. Mutlak Olarak Söyleneni Mukayyed Olarak (veya tersi) Söyleme :

"İsa buyurmuştur ki : "Ben, bir hayvanın nasıl başka bir hayvanı yediğine şaşarım." Yalnız dışa bakan ve dışı gören kimseler derler ki : "Madem ki insan hayvan eti yiyor, öyleyse o da hayvandır. Bu yanlıştır. Niçin? Çünkü insan ne zaman et yerse, o et hayvan değildir; cemâddir. Yani cansız cisimdir; hayvan öldürüldüğünden, hayvanlığı kalmamıştır." (s.292)

Burada, Hz. İsa'nın bir hayvanın diğer bir hayvanı yemesine şaşıtı ifadesi mutlak olarak söylenmiş bir sözdür. Bunu insan için de, mukayyed olarak, alırsak söz maksadını aşmış olur. Örnekte, mutlak olan

"İnsan, hayvan yiyor" ile, mukayyed olan

"İnsan, kesilmiş ve artık hayvanlıktan çıkmış olan et yiyor" u ayırmamanın yanlışlığı üzerinde durulmaktadır. Bu örnekte araz (ilintisel olanı özsel olan yerine alma) yanlışının da işlendiği görülmektedir.

5. Eş-Sesli Lafız: Mevlâna, yazılışları aynı fakat farklı anlamlara gelebilecek olan eş-sesli sözcüklerin farklılığına ve bunların yanlış anlamlara yol açabileceğine dikkat çeker. Aşağıdaki örneklerde izâfî (rölatif) terimlerin yanıltıcılığına, söz gelimi "üstünde" kelimesinin mekân olarak alındığında başka, değer-kıymet olarak alındığında da bir başka anlama geleceği anlatılmak istenmektedir : "Meselâ, bu gümüş para şu bakır paradan üstündür ve bakır paranın fevki (üstü) nedir, ne demektir? Görünüşte bakır, paranın üstünde değildir. Meselâ, gümüş parayı evin damı üzerine koysan, altını da aşağıda bıraksan, her halde altın gümüş paradan daha üstündür. Lâl ve inci ise, ister aşağıda ister yukarıda bulunsun, altının fevkindedir. Bunun gibi kepek eleğin üstünde, un ise onun altındadır. Kepek undan nasıl üstün olabilir? Görünüşte un altta kalmış olmakla beraber, gerçekte üstün olması lâzımdır." (s.163)

6. Terkip : Şu örnekte terkip yanlışının tuhaflığına şahit olmaktayız : "Sen su tulumunu denizden doldurdun ve "Deniz benim tulumuma sığıdı!" diyorsun. Bu olamaz." (s.174)

Bu örneği şu şekilde ifade edersek terkip yanlışını daha çok açığa çıkar :

Bir tulumu su dolabilir,

Öyleyse bir tulumu tüm (deniz) sular dolabilir!

7. Konudışılık : Mevlâna, o günün bilginlerinin kendi alanlarının dışına

taştıklarından, kendilerini ilgilendirmeyen konulara daldıklarından, onları ilgilendiren asıl konuları ihmal ettiklerinden yakınmaktadır (s.28). O, asıl konuya bağlı kalmayanları, konunun hakkını vermeyenleri, hadlerini bilmeyenleri "Bu ne uygunsuzluk, bu ne ilgisizlik!" dercesine şöyle kınamaktadır: "Ne güzel söylemişler o hikâyeyi : "İki şeye güleceğim geliyor : Biri, zencinin parmaklarının ucunu siyaha boyaması, diğeri de bir körün dışarıyı seyretmek için pencereden başını dışarıya çıkarmasıdır." (s.139)

8. Otorite : Yanlış sevmeden nedenleri anlatırken taklid konusunda değindiğimiz gibi Mevlâna, bir hristiyanla tartışırken onun yanlış kanaatlerinin kaynağını araştırır ve bunu yanlış otoriteye (körü körüne ataların yoluna) bağlanmakta görür, bunun yanlış bir tutum olduğunu örneklerle açıklar ve sonunda şu dersi verir : "Tanrı sana babanın aklından başka bir akıl, görüşünden başka bir görüş ve iyiyi-kötüyü ayırd etme kuvvetinden başka bir kuvvet vermiştir. Sen bunları işlet, yokluğa sürükleyen değil, doğru yola götüren bir akla uy." (s.195)

9. Popüler Olana Başvurma : Mevlâna, "Sevilmeyen bir adamın yaptığı her şey sevilmez ve sevilen bir adamın yaptığı bir şey de sevilir." (s.211) sözüyle insanların popüler kişileri veya şeyleri kabul etmeye gayet yatkın olduklarını; fakat sevildiği sanılanların bazen bunu hak etmemdiklerini, Allah kişinin gözünü açınca onun yüzünden ne zararlara uğradığını göreceğini (s.212) söylemektedir.

10. Kaba Kuvvete Başvurma : Karşı tarafı ikna etmek için gerçek deliller sunulacağına kaba kuvvete başvurmak yanlış bir metoddur. "Mustafa (Tanrı'nın selâm ve salâtı onun üzerine olsun) eshapla oturmuştu. Kâfirler itiraza başladılar. Buyurdu ki : Siz "Dünyada bir kişi vardır ki o vahiy sahibidir ve vahiy ona gelir, herkese gelmez. Onun alâmetleri olur ve bunlar sözünde, işinde, yüzünde ve bütün cüzlerinde görünür." diyorsunuz. Madem ki şimdi siz bu alâmetleri gördünüz, o halde yüzünüzü bu alâmetlerin sahibine çeviriniz ve ona sıkıca yapışınız ki o da sizin elinizden tutsun. Bunun üzerine kâfirler utandılar ve artık bir söyleyecekleri kalmayınca kılıca sarıldılar, gelip sahabeye zulmettiler, onları dövdüler, onlarla alay ettiler. Mustafa (S.A.V.) : "Sabrediniz ki onlar : "Bize galip geldiler; zorla dinlerini kabul ettirmek istiyorlar." demesinler. Bu dini Tanrı ortaya çıkaracaktır." buyurdu." (s.219)

Burada önce "iddianın gereğini isteme" gibi gayet makul bir talep dile getiriliyor. Bunu mantıkî formuyla şöyle gösterebiliriz :

Peygamberi bir takım alâmetleriyle görünce ona yönelmek gerekir;

Siz Peygamberi bir takım alâmetleriyle görüyorsunuz;

Öyle ise Peygambere yönelmeniz gerekir.

Peygamberin getirdiklerini düşünüp kabul etmek gerekirken yahut ona fikirle karşı çıkmak varken kılıca sarılmak, kaba kuvvete başvurma yanlış olmaktadır.

Mevlâna, ümmeti bu yanlış düşmekten alıkoymak için Peygamberin ağzıyla "Zorla dinlerini kabul ettirmek istiyorlar, demesinler" i söylemektedir.

V. Yanlışlara Karşı Koruyucu Sağlam Ölçüler:

Daha önce ele aldığımız "yanlış düşünmenin ve yanlışlıklar yapmanın nedenleri" ni burada hatırlamamız ve onların terkedilip, zıdlarının yapılması gerektiğini düşünmemiz Mevlâna'nın yanlışlara karşı izlenmesi gereken yollarla ilgili düşünceleri hakkında, kısmen de olsa, bir fikir verecektir. Bunları da hatırlayarak Fihi Mâ Fih'te yanlışlara karşı koruyucu olabilecek şu ölçüleri çıkarabilmekteyiz :

1. Hayallere kanmamak (s.63), görünüşle gerçek arasını ayıracak temyiz gücünü geliştirmek (s.10-14,226-228), bilinçli yol almak ve tutarlı olmak. "Meselâ bir adam yol yürüyor, fakat bunun gideceği yol olup olmadığını bilmeden körü körüne yürüyor. Sonunda karşısına mamur bir yer çıkıyor veya bir horoz sesi duyuyor. Biri de yolu bilerek yürüyor, bir alâmete, nişana ihtiyacı olmuyor. Hakikatte iş bunun elilinden geliyor. Nerede öteki adam ve nerede bu? O halde ilim herşeyden üstündür." (s.93-94)

Düşüncelerimizde ve hareketlerimizde tutarlı olmaya, çelişkiye düşmemeye özen göstermek de yanlışla karşı kullanılacak en güçlü çaredir : "Meselâ sağlık isteyen birinin, kendi kendisini hasta etmemesi lâzım gelir. Çünkü insanın hem hastalığı hem sağlığı birarada istemesi muhaldir." (s.208)

2. Eşya ve olayları zahirleri ve kaba hatlarıyla değil, onların aslına nüfuz ederek özünü kavramaya çalışma(s.159,132,113,200,284,134,227) Ayrıca, ifadelerin hakikat ve mecaz olanlarını iyi ayırd etme (s.3,335); benzer kelimelerin aralarındaki nüansa dikkat etmek. (s.160)

3. Varlıkların ve olayların gerçek nedenini ilgili ve uygun yerde aramak. (s.37,107,335); sebep-sonuç ilişkisini iyi kurmak : "Netice şudur ki âlem bir dağa benzer. İyi ve kötü olarak ne dersin aynını dağdan işitirsin. Ben iyi söyledim, dağ kötü cevap verdi, der ve zannedersen bu imkânsızdır .Çünkü bülbül dağda öttüğü zaman oradan karga veya insan yahut eşek sesi gelmesi mümkün olamaz." (s.234)

"Meselâ biri hamama gidip ısınsa, hamamın neresinde dolassa sıcaklık ve ateş onunla beraberdir. Ateşin, sıcaklığın tesiriyle ısınır, fakat ateşi göremez. Dışarı çıkıp onu açıkça gördüğü zaman ondan ısınmış olduğunu anlar ve hamamın sıcaklığının da ondan ileri geldiğini bilir. İnsanın vücudu da tuhaf bir hamamdır. Onda ruhun, aklın ve nefsin sıcaklığı hepsi vardır... Madem ki bir hamamdaki ateşi bu duygu ile görmek mümkün değildir; o halde onu ancak eseri ile görebiliriz. Meselâ hiç akarsu görmemiş birini, gözü bağlı olarak suya attıkları zaman vücuduna yumuşak ve ıslak bir şey dokunur, fakat bunun ne olduğunu bilmez. Gözünü açtıkları zaman, bunun su olduğunu açıkça görür. Önce onu tesiriyle anlamıştı, şimdi ise bizzat kendisini görmüştür." (s.264-265)

"Sonbaharda gül açıp, meyva yetişmez ki bunun tartışması yapılsın. Yani muhalif olan sonbaharda bitkilerin yaşayabilmesi için kudretli olması lâzımdır. Halbuki gül ona karşı koyacak bir yaratılışa değildir. Güneşin nazarı tesir edince bu ılık ve yumuşak havada, gül o sıcaklık sayesinde yetişir. Aksi halde başını içine çeker." (s.236)

"...Şu halde o konuşma, susma, yemek yeme, kızmak, kusur bağışlamak gibi bütün vasıflar değirmenin dönmesine benzer. Döner ve onun dönüşü mutlaka su ile olur. Eğer değirmen bu dönmeyi kendisinden bilirse, bu koyu bir bilgisizlik ve gaflettir." (s.268)

4. Bir meseleyi delilsiz iddia etmemek : Mevlâna, üzerinde durduğu konuyu bir disiplin üzere yani delillendirerek anlatmak için yer yer Kur'an'dan, hadisten, edebiyat (şiir)dan, tarihten, günlük hayattan şahit getirir ve "Da'vayı isbat için getirilen her beyit, her hadis ve âyet iki şahit gibidir. Bu iki şahit her da'va için şahitlik eder" (s.53) der. Onu, kulların fiillerinin yaratılıp-yaratılmadığı konusu Mu'tezile ekolü mensuplarıyla tartışırken, kendi görüşünü akli gerçekler göstererek anlatmaya çalışıyor, görüyoruz ve bunu yaparken de bir paragrafta dört defa "çünkü" sözcüğünü kullanarak fikrini temellendirmeye giriştiğine şahit oluyoruz. (Bkz.s.303-304) Şu iki alıntı da, bir meseleyi delilsiz olarak ileri sürmemek gerektiğini anlatır niteliktedir ki bu prensibe dikkat etmemeye manukta "el-musâdere ala'l-matlûb (petitio prencipii)" denir.

(Bir kişi hiç bir gayret göstermeden kuru kuruya) "Bana niçin söz ilham olmuyor?" derse, o zaman ona: "Allah, Allah! Sen niçin çekmiyorsun, istemiyorsun?" cevabı verilir." (s.176)

-Abbas: Tövbe ettim, bulunduğum halden döndüm" dedi

-Mustafa (S.A.V): "Tanrı, bu ittia ettiğin şey için delil göstermeni istiyor" dedi. (Aşk iddiasında bulunmak kolaydır; fakat bunun delili ve şahidi vardır)

-Abbas : "Bismillah! Ne delil istersin?" dedi.

-Peygamber: "Elinde kalın malları kuvetlenmeleri için İslâm askerlerine dağıt. Eğer müslüman oldunsa, İslâm'ın ve müslümanlığın iyiliğini istemen lâzım. (Yani, müslüman olduğunu iddia edenin onu kanıtlaması, hareketleriyle göstermesi gerekir.)" dedi." (s.7-8)

5. Delilleri ortaya koymaktan kaçınmamak ve delil diye ortaya konulan şeylere de, yerine göre, karşı koymak : Adem peygamber ile Allah arasında geçen şu konuşmada Allah'ın bile Adem'e, delil ortaya koymaktan niçin kaçındığını sorduğunu görmekteyiz : "Adem de günah işlediği için Tanrı ona : "Ey Adem ben yaptığım halde, sen yapmışsın gibi gösterdim ve işlediğin günahın dolaylı seni azarladığım halde, benimle niçin tartışmadın? Senin delilin yok muydu ve niçin bana : "Hepsi senden, sen yaptın; dünyada senin istediğin her şey olur ve istemediğin hiçbir şey söylemedin." buyurdu..." (s.1...60)

Yaptığı kötü işten dolayı tevbe ettiğini, pişman olduğunu söyleyen Abbas'a, Muhammed Mustafa (S.A.V) : Tanrı bu iddia ettiğin şey (tevbe) için, delil getirmeni istiyor" dedi. (s. 8)

Fihi Mâ Fih'te, delil diye ortaya konan şeylere de, doğruluk ve tutarlılıklarına bakarak, yerine göre karşı koymanın gerektiği ile ilgili örnekler yer alır. Mantıkta "men (engelleme) " denilen bu metodla ilgili Fih'te şu örneği görmekteyiz :

"... Bir de bundan sonra o zavallı filozof sünnilere : "Âlemin hâdis oluşunu ne ile bildin ? " diyor. Hey eşek ! Sen âlemin kıdemini ne ile bildin ? Alem kadîmdir, demenin mânası : Hâdis değildir, demektir ve bu delil nefy içindir. İspat için delil vermek bundan (nefyden) daha kolaydır... (Madem ki âlemin hâdisiliği ve kadîmliği hususunda elinde sağlam delilin yok, senin nefyini yani "âlem hâdis değildir " önermesini isbat etmen daha güç ve daha imkânsızdır). " (s. 217-218)

Mantıkta " nakz (delili bozma) " denilen şu metodu da kullunan Mevlâna, ileri sürülen her fikri kabul etmemek, yerine göre ona karşı çıkmak gerektiğini de bizlere hatırlatmaktadır : " ... Sonra Hristiyanın : "İsa'nın toprak olan kısmı toprağa, pâk olan kısmı ile pâk olana gitti. " dediğini söylediler. Mevlâna buna cevap olarak dedi ki : " Eğer İsanın ruhu Tanrı ise, o halde ruhu nereye gitmiş olabilir? Ruh ancak aslına, yaratana gider. Eğer İsa, asıl ve yaratana ise, o halde onun gideceği yer neresidir? " (s. 194)

6. Delillerin madde (İçerik) ve formu (biçimi) na birlikte bakmak : Mevlâna, biçim için mânanın (içeriğin) feda edilemeyeceği üzerinde durur ve şöyle der: "Mânaya yönelmek, insana başlangıçta o kadar hoş gelmezse de, gittikçe daha çok tatlılaşır. Bu, sûretin aksinedir. Sûret önce hoş, lâtif görünür; fakat onunla ne kadar çok beraber bulunursan ondan o kadar soğursun. Kur'an'ın sûreti nerede, mânası nerede! İnsana da bak. Nerde onun sûreti ve nerede mânası! Eğer insanın sûretinin mânası giderse, cesedini evde bir lâhza olduğu gibi bırakmazlar. " (s. 132)

Yine onda, surf biçime takılıp kalmanın yanıltıcı olacağı ve kişiyi içeriğinden habersiz bırakacağı ile ilgili, bir kısmı daha önce görünüşle gerçeği ayıramama konusunu anlatırken, geçtiği gibi, şu örneklere rastlamaktayız: " Ben şenim, neşeyim, etrafımda bir duvar var. Duvarın üzerinde bir takım dikenler vardır. Dışarıdan geçenler bahçeyi görmezler, sadece duvarın üstündeki süsü görüp, onu kötülerler. Şu halde bahçe buna niçin kızsın? Bu kötülenenin zararı, yalnızca bahçeye girmek için duvarla uyuşması gereken kimseyedir. Halbuki o kimse de duvarı kötümekle bahçeden uzak kalıyor... " (s. 200)

"Sen ister altın, ister yünden tasma tak yine o (köpek), sokak köpeği olmaktan kurtulamaz. Av köpeği ayrı ve belli bir cinstir. Q cübbe ve sarık ile de insan âlim olmaz... " (s. 134)

"Eğer o şey (kıymetler, mâna ve incelik) ler ette, deride gizli olmasaydı, Ebû Cehl ve Mustafa (S.A.V) bir olurdu ve aralarında bir fark olmazdı. Görünüşte sağırla

işitenin kulağı birdir; farkı yoktur; onun ki de aynı şekildir bunun ki de. Yalnız o şiten şey, onda gizlidir ve göze görünmez. " (s. 327)

"O halde anlamış olduk ki iş,düşüncelerin elindedir ve sûretler, düşüncelere bağlıdır, onların âletleridir. Bunlar düşünce olmaksızın hiçbir işe yaramazlar, cemadât sayılırlar. " (s. 91)

7. Muhatabı somut örneklerle karşı karşıya bırakmak: Baş tarafta, Mevlâna'nın uslûbu ve metodunu anlatırken, belirttiğimiz gibi ve konuyu işlerken yaptığımız alıntılarda görüleceği üzere Mevlâna, Fih'te, bir konuyu arzederken veya bir yanlışlığa işaret ederken muhatabı örneklerle yüzyüze getirir. Böylece, lafı fazla uzatmadan ve fazla yoruma dalmadan, muhataba yanlışlığını göstermesi ve ondan vazgeçirmesini sağlaması bakımından bu, özellikle halk düzeyinde, etkili bir yoldur. Mevlâna'nın, Mesnevî'sinde ve Divân-ı Kebîr' inde aynı usûlü takip ettiğini görmekteyiz. Biz bununla ilgili Fih'ten bir örnek aktarmakla yetineceğiz : "(Eğer birisi) "Ben güneşi gördüm, Temmuz güneşi üzerime ışıklarını saldı" der ve hâlâ kar, buz halinde olursa akıllı bir insan buna inanır mı? Temmuz güneşi parlansın da karı ve buzunu yerinde bıraksın! Bu imkânsız bir şeydir. Her ne kadar Ulu Tanrı, iyi ve kötü cüzlerin cezası Kıyamette verilecektir, diye vâdetse de biz onun örneklerini bu dünyada, her an, her lâhza görmekteyiz. Meselâ bir insanın yüreği ferahlasa bu onun, bir insanı sevindirmiş olmasının karşılığıdır. Bunun gibi üzülürse bu da başkasını üzmüş olmasındandır. İşte bunlar o dünyanın armağanları, ceza gününün örnekleridir. Maksat, insanların bu pek az şeylerle çoğunu anlamalarıdır. Meselâ bir buğday ambarının ne ve nasıl olduğunu göstermek için, oradan bir avuç buğday alıp göstermeleri gibi..." (s.102-103)

Bundan sonra gelen aşağıdaki şu maddeler, daha ziyade, kişilerin psikolojik yapılarıyla ve kişilikleriyle ilgili ölçülerdir :

8. İlmen gelişmek ve manevî körlükten kurtulmak (s.103,151) "Bazı kimselerin ameli vardır, fakat ilmi yoktur. Bazılarının da ilmi vardır, ama ameli yoktur. Eğer bir kimsede bu her ikisi birden bulunuyorsa, o tam ve başarılı bir insan olur." (s.93)

"Meselâ sen bir kitap okumuş olsan, düzeltsen, işaretlesen; biri de yanına oturup yanlış okusa, sen buna tahammül edebilir misin? Okumamış olsan, ister yanlış, ister doğru okusun, senin için farketmez. Çünkü sen de doğruyu yanlıştan ayırtedemiyorsun." (s.203-204)

9. İhtiyatlı olmak : Kişinin acele hareket etmeyip meseleye geniş açıdan bakması (s.147-148), başka alternatiflerin de olabileceğini düşünmesi ve büyük bir alçakgönüllülük içerisinde bilmediğini ikrar etmesi yanlışlara karşı onu büyük çapta

koruyacaktır. Şu örnek bu hususla ilgilidir : "Soru soran (veya bir konuyu tartışan kişi)ın şöyle hareket etmesi beklenir : "Ben bu söylediğim şeyde yanıldım. Bu benim bildiğimden başka bir şey daha vardır. İkincisi, bundan iyi ve bundan üstün olan ve bilinmeye değer bir söz ve hikmet vardır, fakat ben bunları bilmiyordum. Şimdi öğrendim" demelidir." (s.114)

10. Etraflıca düşünüp doğru karar verme, uygun olanı yapma (s.151), yanlışlarını kabul edip onlarda ısrar etmeme ve onları savunmaya girişmeme. (s.24-25) Buna ilave olarak, yanlışa ve haksıza destek çıkmama. (s.16)

11. Kişinin doğru olanı kabul etmeye kendisini sevk etmesi, iyiyi almaya kendisini zorlaması (s.88-89); gayretli ve dikkatli olması. (s.227,103); konuyu daha iyi anlaması yahut açığa çıkartması için sorular sorması. (s.114)

12. İyi niyyet sahibi olmak diyalogdan yana olmak, insanlara kin ve adâvet beslememek (s.14,231)

13. Kişinin haddini bilmesi, kendisine fazla güvenmemesi, nefsine çok hoş görünen şeylere kanmaması. (s.37)

14. Zahire takılıp kalmama, benlik sevdasına kapılmama, önyargıları atma, olaylara geniş çerçeveden ve karşı tarafın gözüyle de bakmaya çalışmak. (s.193)

15. Kişinin, aynı verimsiz metodu takip etme alışkanlığını terketmesi, hikmet ve inceliğini düşünmeden bir şeyi kuru kuruya tekrar etmemesi. (s.177)

16. Haricî bir takım zararlı etkilere karşı kendini kapalı tutmaya çalışmak. (s.226)

17. Kişileri körü körüne taklit etmemek, bir şeye araştırmadan ısrarla bağlanmamak, esnek olmayan katı ve inatçı tutum sürdürmemek. (s.128,196)

18. Doğruyu rahat bir şekilde ifade ve ifâ, yanlışı da kolayca görebilmek için uygun bir zemin ve zamanı kollamak; kişiyi olumsuz yönde etkileyecek olan fizikî ve psikolojik etkilere uzak olmak. (s.113)

VI. Sonuç:

Görüldüğü gibi, Fihi Mâ Fih'e sadece bir mev'ize kitabı gözüyle bakmak doğru değildir. Bunun yanısıra onda, formal mantık kalıplarıyla olmasa da, birtakım sağlam mantık ölçüleri serpiştirilmiş ve bu ölçüleri ihlal etmenin doğuracağı sıkıntılar yer yer dile getirilmiştir.

Bu tarz, sadece bu kitaba has değildir. Bir çok İslâm âliminin kaleme aldıkları kitaplara bakıldığında bu mantıksal yapının yâni düşünce ve eylemde doğru ve tutarlı

olmanın hikâyelerle, öğütlerle vs. yollarla insana aşılarmaya çalışıldığını görmek mümkündür.

Biz bu makâlede, örnek olarak, Mevlâna'nın Fih'ini ele aldık. Onun Mesnevî'si ve Dîvan-ı Kebîr'i de aynı açıdan değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Hatta aynı bakış açısıyla Gazâlî'nin İhyâ'sı, Sa'dî Şîrazî'nin Bostan ve Gülîstan'ı, Yunus Emre'nin Dîvan'ı, İbn Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'i vb. eserler de tahlil edilebilir.